

MUSTAFA BANISTER, *THE ABBASID CALIPHATE OF CAIRO,
1261–1517. OUT OF THE SHADOWS,*
EDINBURGH UNIVERSITY PRESS 2021, 494 STRONY

Wiek XX przyniósł zmianę naszego postrzegania historii i pisania o niej. W miejsce historii narracyjnej pojawiły się inne propozycje mówienia o przeszłości (White). Dziś mamy już większą wiedzę o tym, w jaki sposób (uświadomiony i nie) budujemy narrację na sposób zbliżony do snucia opowieści (storytellingu).

Mustafa Bannister, badacz związany obecnie z Utah State University proponuje inną opowieść o kalifacie abbasydzkim w jego ostatniej, kairskiej odsłonie. Jak sam autor wskazuje, jego celem jest przyjrzenie się temu bytowi politycznemu w szerokim kontekście społeczno-kulturowym oraz historii politycznej dla terenów syryjsko-egipskich (s. 5).

Przez wiele lat dominująca narracja historyków patrzyła tradycyjnie na rolę i znaczenie kalifów abbasydzkich w Kairze. Jerzy Hauziński pisał o „pseudokalifach” czy „marionetkowych kalifach” (s. 540). O „marionetkach” pisał także klasyk Philip K. Hitti (s. 410), o „nominalnych kalifach” pisała Asma Afsaruddin (s. 132). Kalifowie abbasydzy byli więc w tej dominującej wizji jedynie tłem dla sułtanów mamelukich władających Egiptem w latach 1250–1517.

Jednak już w 1997 roku Dominique Sourdel w obszernym ustępie w artykule „Khalifa” w *Encyclopedia of Islam* wskazuje, że pomimo utraty szeregu przywilejów (jak bicie monet, wzmiankowanie imienia w chutbach, tzn. kazaniach), stanowili dla wielu regionalnych władców punkt odniesienia. Zwraca też uwagę na porównanie przez Al-Qalqašandiego (zm. 1418) sułtanatu do „delegowanego wezyra” i istotnej wagi kalifa w systemie mamelukim (Sourdel, s. 944).

Bannister ukazuje kalifat kairski jako kluczowy element systemu zbudowanego przez Mameluków. Ich państwo zaś określa mianem „państwem wojskowego patronatu”. Cały system państwowy opierał się na inwestyturze, na której końcu stał kolejny Abbasyda. Kalif legitymizował kolejnego władcę, każdorazowo w czasie publicznej ceremonii. Układ ten nie miał jednak charakteru klasycznego tandemu wasal – senior, to raczej forma symbiozy ze wskazaniem. Kalif był kluczowym ogniwem w klasycznej sunnickiej teorii władzy, teorii już ugruntowanej w XIII wieku (Black, s. 81–90). Fundamentalna idea przywództwa społeczeństwa muzułmańskiego realizowanego zgodnie z wolą bożą wspierała następcę Proroka na czele państwa. W ten sposób Mamelucy jako grupa bez arystokratycznego rodowodu mogli podeprzeć niewątpliwie sukcesy militarne w wojnach z Mongołami i krzyżowcami także legitymizacją prawnoreligijną.

Autor by uzasadnić taki pogląd podzielił swoją pracę na dwie zasadnicze części. W pierwszej („A History of the Abbasid Caliphate of Cairo”) śledzi polityczne dzieje państwa mamelukiego, aż do jego faktycznej likwidacji w 1517 roku przez władcę osmańskiego Selima. Nie jest to jednak synteza dziejów państwa mamelukiego, a próba odwrócenia perspektywy. Śledzimy bowiem znane w historiografii wydarzenia przez pryzmat obecności Abbasydów w najważniejszych źródłach epoki.

Szczególną uwagę Banister przykłada do relacjonowania kolejnych ceremonii *bay'a* (‘inwestytury’). Choć nie wskazuje tego explicite, to inwestytura jest punktem centralnym jego narracji. Najstarsza, jak można przypuszczać, zachowana u At-Tabarięgo treść przysięgi na wierność kalifowi (*bay'a*) powstała podczas dramatycznych okoliczności, jakie towarzyszyły zabójstwu Al-Mutawakkila w 861/247 roku, przy aktywnym udziale jego syna Al-Mustansira. Nowy kalif

po objęciu władzy przy pomocy tureckiej gwardii zmusił do zrzeczenia się roszczeń swych braci (Marsham, s. 294–297). Przysięga powtarzana przez kairskich Abbasydów nie uległa znaczącej zmianie od czasów Al-Mustansira.

Kalif cedujący, dzisiaj powiedzielibyśmy delegujący, swoje obowiązki czy prerogatywy na sułtana, wypełnia podstawowy cel swego istnienia, jakim było strzeżenie boskiego porządku na ziemi. Można zauważyć tutaj pewną analogię do ścieżki myślenia zaproponowanej przez Ernsta Casirera. Gdy pokazuje w „Micie państwa” podstawowe cele istnienia państwa w średniowieczu, wskazuje na utrzymanie i zapewnienie sprawiedliwości (Cassirer, s. 117–118). Choć niemiecki filozof opisuje cywilizację zachodnią, to jednak zważywszy na boskie pochodzenie władzy jako stróża porządku będącego odbiciem ładu nadprzyrodzonego, porównanie jest uzasadnione.

Autor próbuje zrekonstruować relacje między sułtanem a kalifem. Jak już nadmieniałem, nie była to relacja równowagi. Choć formalnie to kalif był suwerenem, odgrywał swoją rolę jedynie na potrzeby ceremonialne i religijne. Wasal był realnie sprawującym władzę. Nie jest to sytuacja bez precedensu w historii świata islamu (np. panowanie Amirydów w Al-Andalus przy utrzymaniu władzy Umajjadów) czy Europy (np. późne państwo Merowingów pod kontrolą Karolingów). Z tym, że w przypadku mamelukim już nawet nominalnie państwo to wielu średniowiecznych autorów nazywało *dawlat al-Atrāk* (‘państwo Turków’) czy *dawla turkiyya* (‘państwo tureckie’). Od samego początku podkreślany był także wątek militarny w ujęciu dżihadystycznym.

Już chutba z 17 czerwca 1261/17 raġaba 659 ogłoszona w kairskiej cytadeli podkreślała boską pomoc w dżihadzie. Choć akurat to było preludium do samobójczej (wymuszonej bądź tylko nieudanej) wyprawy kalifa Al-Mustansira na Bagdad. Później kalifowie nie tylko błogosławili wyprawy wojenne sułtanów, ale i często im w nich towarzyszyli, zmieniło się to w XIV wieku. Takim wsparciem religijnym był w 1303 roku podczas wyprawy do Syrii kalif Sulaymān al-Mustakfī. Później poza inwestyturą, kalif ograniczał swoją publiczną aktywność do prowadzenia modlitwy i uświetniania pogrzebów elit.

Wyjątkiem w utrzymaniu nakreślonych tak relacji był mało znany krótki epizod, który zamyka się między 7 maja a 6 listopada 1412 roku (17 muharrama–23 raġaba 815 AH). Po rebelii emirów sułtanem (po dłuższym wahanu) został kalif Al-Musta’in. W ciągu swego krótkiego panowania systematycznie odbierano mu prerogatywy, aż w końcu władzę objął Šayḥ al-Mu’ayyad (sułtan 1412–1421). Do jego śmierci kalif pozostał w areszcie domowym w Aleksandrii (Banister, s. 115–127).

Banister uwypukla także w swej narracji kwestię majątku znajdującego się w gestii kairskich Abbasydów. Stan finansów kalifów był całkowicie w rękach sułtanów, a burzliwe wydarzenia na dworze mamelukim odbijały się na nim szczególnie mocno. W 1309 roku miał miejsce przewrót, po którym nowy sułtan Rukn ad-Dīn Baybars al-Ġāšankīr wymógł na kalifie odrzucenie pretensji poprzednika Nāsira i *bay’ę*. Po niespełna rocznych rządach Baybars II został obalony, a Nāsir ukarał kalifa Sulaymāna obciążeniem pensji i wygnaniem do pałacu w Qūs (Banister, s. 70).

Kalif i jego dwór utrzymywali się głównie z kilku waqfów (czyli darowizn wiecznych), wysp na Nilu oraz sanktuarium Sayyidy Naḥsīy w Kairze. Sułtan Qāytabāy w końcu XV wieku zabrał kalifom większość z tych dochodów i do samego końca panowania Abbasydzi utrzymywali się niemal wyłącznie z przyznawanych subsydiów. W ten sposób stracili całkowicie podmiotowość, ale przede wszystkim możliwość jakiegokolwiek ingerowania w politykę państwa.

Druga część monografii Banistera poświęcona jest różnym wymiarom kalifatu kairskiego z perspektywy różnorodnego materiału źródłowego. Jest to solidna praca kompilatorsko-tłumaczeniowa z podziałem na gatunki. Poszczególne rozdziały tej części ułożone są wg porządku chronologicznego, a w sumie zanalizowanych zostało kilkadziesiąt tekstów.

Najpierw omówione zostały źródła normatywne, począwszy od anonimowego *Miṣbāḥ fi al-hidāya fi tariq al-imāma* z XIII wieku. Jego autor odszedł od tradycyjnego poglądu, że imam ma być potomkiem Proroka, legalizując w ten sposób istnienie sułtanatu. Kolejni autorzy, jak Al-Qarāfi (zm. 1285), Ḥasan Ibn ‘Abd Allāh al-‘Abbāsī (zm. po 1316) czy główny szafi’icki kadi epoki Badr ad-Dīn Muḥammad Ibn Ġamā’a (zm. 1333) konsekwentnie umieszczają kalifów na pozycjach symbolicznych, wspierających sułtanów (Banister, s. 238–240).

W tej części pracy historyk prowadzi ciekawą polemikę z interpretacją dość znanego fragmentu utworu autorstwa Ibn Taymiyyi na temat kalifatu i władzy. Ibn Taymiyya powołuje się na hadis, który nakazywał podążanie ścieżką kalifatu, a instytucja ta wskazana została jako środek do

wdrożenia szariatu dla dobra (*maṣlaḥa*) ummy, czyli wspólnoty muzułmańskiej. Banister dowodzi jednak, że w *As-Siyāsa aš-šarʿiyya* hanbalicki uczony nie odnosi się w żaden sposób do kalifatu kairskiego. A co za tym idzie, nie popierał ostatniego wcielenia kalifatu jako nie mającego realnej władzy i odbiegającego od modelu medyńskiego (Banister, s. 242).

Z drugiej połowy istnienia państwa mamelukckiego Banister przywołuje między innymi dwóch autorów o ustalonym w historiografii statusie, Ibn Ḥaldūna oraz Al-Qalqašandiego (zm. 1418). Autor nie dostrzega u pierwszego z nich jednoznacznej oceny kalifatu kairskiego. Banister dowodzi, że Ibn Ḥaldūn nie pomija istnienia kalifów kairskich, docenia wartość samej instytucji, ale jako pragmatyk daje wyższość *ʿaṣabiyyi* ('przywiązaniu do grupy', Banister, s. 250). Inaczej rzecz ma się z Al-Qalqašandim, który dedykował kalifowi Al-Muʿtaḍidowi dzieło *Maʿaṭūr fi ināfa fi maʿālim al-ḫilāfa*. Zaczyna się ono od części wotywniej, w której autor dziękuje Bogu za przeniesienie kalifatu do Kairu. Al-Muʿtaḍid, związany z dworem mamelukkim, zasadniczo wyraża się o tamtejszych Abbasydach pochwalnie.

W rozdziale poświęconym historiografii doby mamelukkiej, Banister wskazuje na jej regionalny charakter, choć z ambicją wpisania się w ciągłość dziejów islamu. Historycy, począwszy od pierwszego w tej linii Ibn ʿAbd az-Zāhira (zm. 1292) i jego *Rawḍ az-zāhir fi sīrat al-Malik az-Zāhir*, ukazują koegzystencję sułtana i kalifa jako układ idealny. Decydująca rola w tym związku odgrywana jest przez Mameluków, Abbasydzi są jedynie ich wsparciem.

Innym środowiskiem pisarskim są historycy wywodzący się z kadry oficerskiej. Ich dzieła pełne są zmyślonych anegdot i pisane słabszym arabskim. Z drugiej jednak strony stanowią pierwszorzędny materiał z epoki, jak choćby Aṣ-Ṣafadī (zm. 1363), przekazujący szczegółowe opisy audiencji. Ciekawym źródłem, podstawowym dla panowania sześciu ostatnich kalifów i wydarzeń z lat 1467–1522 jest z kolei Ibn Iyās (zm. 1524). W jego historii uniwersalnej *Badāʿiʿ az-zuhūr fi waqāʿiʿ ad-duḥūr* pojawiają się pasażerze zapisane dialektem, a kolejnym obejmującym tron kalifom towarzyszą fragmenty poetyckie (Banister, s. 295).

Najbardziej prominentnym historykiem z kręgu egipskiego był Al-Maqrīzī (zm. 1442). Ten naoczny świadek epoki szukał często paraleli historycznych. W *Kitāb an-nizāʿ* Abbasydzi epoki postmongolskiej porównani zostali do Izraelitów po Nabuchodonozorze. Jego opinie często weszły na stałe do historiografii i uznawane są za pomniejszające miejsce kalifów kairskich. Banister dowodzi, że narracja Al-Maqrīzīego widziana w całości (vide *Bibliotheca Maqriziana* wydawana w Brillu pod redakcją Frédérica Baudena) ukazywała wyraźnie miejsce tej dynastii w systemie władzy państwa mamelukkiego, niekoniecznie ją umniejszając (Banister, s. 318).

Ostatnie rozdziały pracy Banistera to analiza dokumentów dotyczących inwestytury oraz wywodzących się z kancelarii mamelukkiej. Całość pokazuje, że kalifat był stale obecny w narracji sprawujących realną władzę sułtanów, stanowił wręcz formalnie jego centralny element. Imiona kalifów pojawiają się nawet na sułtańskiej epigrafice jako udzielających *bayʿa*. Ich realny wpływ jednak malał, czego dowodem zanik imion kalifów na bitych w Egipcie monetach czy piątkowych chutbach w czasie późnych Qalāwūnidów.

Banister konkluduje swą książkę stwierdzeniem, że podtrzymana przez mameluków dynastia kalifów abbasydzkich zapewniła społeczeństwu egipskiemu poczucie ciągłości pomimo burzliwych przemian politycznych. Klasy społeczne między XIII a XVI wiekiem uległy znacznemu wymieszaniu i odbijało się to także na przemianach samej religii. Islam w początkach epoki osmańskiej przechodził przez okres ruchów ludowych, w tym bektaszytów i hurufitów, i stał się już inną religią niż był w 1261 roku. Kalifowie jednak trwali i stanowili filar tradycyjnego islamu dla kolejnych pokoleń.

Podsumowując, warto odnotować książkę Mustafy Banistera jako cenną lekturę. Nasz obraz epoki mamelukkiej bez zaznaczenia w nim wyraźnej kalifatu kairskiego byłby bowiem niepełny. *The Abbasid Caliphate of Cairo* w podtytule postuluje „wyjście z cienia” (*Out of the Shadows*) i choć już wcześniej powstawały prace opisujące ten system dwuwładzy z siedzibą w Kairze, to Banister pozostawił kompleksowy obraz tej koegzystencji.

BIBLIOGRAFIA

- Afsaruddin Asma. „Calphate and Imamate”. *Medieval Islamic Civilization. An Encyclopedia*, red. Josef W. Meri. Routledge, 2006, s. 130–132.
- Black, Antony. *The History of Islamic Political Thought. From the Prophet to the Present*. Edinburgh University Press, 2011.
- Bauden, Frédéric (red.). *Bibliotheca Maqriziana* (seria), Brill, 2017–.
- Cassirer, Ernst. *Mit państwa*, tłum. Anna Staniewska. Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, 2006.
- Hauziński, Jerzy. *Burzliwe dzieje kalifatu bagdadzkiego*. Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993.
- Hitti, Philip. *Dzieje Arabów*, tłum. Wojciech Dembski, Maria Skuratowicz, Edward Szymański. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969.
- Marsham, Andrew. *Rituals of Islamic Monarchy. Accession and Succession in the First Muslim Empire*. Edinburgh University Press, 2009.
- Sourdel, Dominique. „Khalīfa. I. The History of the Institution of the Caliphate”. *Encyclopaedia of Islam*, v. 4, Brill, 1997, s. 937–947.
- White, Hayden. „Koniec historiografii narracyjnej”, tłum. Tomasz Dobrogoszcz. *Proza historyczna*, red. Ewa Domańska, Universitas, 2010, s. 155–179.